

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

Series of «Philological sciences»

№ 3(57), 2016

БАС РЕДАКТОР:

Б.Ө.СМАНОВ – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр. мүшесі

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

Ф.Ш. ОРАЗБАЕВА – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр. мүшесі

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР:

Т.С. Тебегенов – филология ғылымдарының докторы, профессор,

С.Ж. Әбішева – филология ғылымдарының докторы, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ:

филол.ғыл.д., проф. Б.Әбдіғазизұлы, пед.ғ.д. С.Б. Бегалиева, пед.ғ.д. Р.Ә. Шаханова, филол.ғ.д., проф. К.И. Мирзоев, пед.ғ.д., проф. Ж.К.Балтабаева, проф. Барри Пол Шерр (АҚШ), филол.ғ.к., доцент Е.В. Казарцев (Ресей), филол.ғ.д., проф. Г.Л. Нефагина (Польша), филол.ғ.д., проф. А.К. Киклевич (Польша), п.ғ.д. Н.И. Ишекеев (Қырғызстан), проф. Спендель Джованна (Италия), проф. Хатрани Алтынчач (Түркия), проф. Мехмет Куталмиш (Түркия), PhD докторы, проф. И.З. Белобровцева (Эстония), пед.ғ.д. Чан Дин Лам (Вьетнам)

Жауапты хатшы:

А.Д. Ибраева – филология ғылымдарының кандидаты

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109 - Ж

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір. 2000 ж. бастап шығады.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Б.У.СМАНОВ – доктор педагогических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Ф.Ш. ОРАЗБАЕВА – доктор педагогических наук, профессор чл.-корр. НАН РК

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ:

Т.С. Тебегенов – доктор филологических наук, профессор,

С.Ж. Абишева – доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ:

д.филол.н., проф. Б.Абдіғазизұлы, д.п.н. С.Б. Бегалиева, д.п.н. Р.А. Шаханова, д.филол.н., проф. К.И. Мирзоев, д.п.н., проф. Ж.К.Балтабаева, проф. Барри Пол Шерр (США), к.филол.н., доцент Е.В. Казарцев (Россия), д.филол.н., проф. Г.Л. Нефагина (Польша), д.филол.н., проф. А.К. Киклевич (Польша), д.п.н. Н.И. Ишекеев (Кыргызстан), проф. Спендель Джованна (Италия), проф. Хатрани Алтынчач (Турция), проф. Мехмет Куталмиш (Турция), доктор PhD, проф. И.З. Белобровцева (Эстония), д.п.н. Чан Дин Лам (Вьетнам)

Ответственный секретарь:

А.Д.Ибраева – кандидат филологических наук

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10109-Ж

Периодичность – 4 номера в год. Выходит с 2000 года.

EDITOR IN CHIEF:

B.O.SMANOV – doctor of pedagogical sciences, professor corresponding member of the Academy of the sciences of the Republic of Kazakhstan

VICE OF THE CHIEF EDITOR:

F.Sh.ORAZBAYEVA – doctor of pedagogical sciences, professor corresponding member of the Academy of the sciences of the Republic of Kazakhstan

SCIENTIFIC EDITORS:

T.S.Tebegenov – doctor of philological sciences, professor

S.Zh.Abisheva – doctor of philological sciences, professor

THE EDITORIAL BOARD MEMBERS:

doctor of philological sciences, professor B.Abdigaziuly, doctor of pedagogical sciences S.B.Begalieva, doctor of pedagogical sciences R.A.Shahanova, doctor of philological sciences, professor K.I. Mirzoyev, doctor of pedagogical sciences, professor Zh.K.Baltabaiyeva, Professor Barri Pol Sher (USA), candidate of philological sciences., docent E.V.Kazartsev (Russia), doctor of philological sciences, professor G.L. Nefagina (Poland), doctor of philological sciences, professor A.K. Kildevich (Poland), doctor of pedagogical sciences N.I. Ishekeev (Kurgyzstan), professor Spendel Djovanna (Italy), professor Hatrani Altynchach (Turkey), Professor Mehmet Kutalmish (Turkey), PhD doctor, professor I.Z.Belobrovtsseva (Estonia), doctor of pedagogical sciences Chan Din Lam (Vietnam)

Executive editor:

A.D. Ibrayieva – candidate of philological sciences.

The journal is registered by the Ministry of Culture and Information Republic of Kazakhstan 8 May 2009. № 10109-ZЖ

Periodicity – 4 numbers in a year publishing from 2001

П.Т.Әуесбаева¹

¹М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы қ. Қазақстан

«АЙМАН-ШОЛПАН» ЖЫРЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ

Түйіндеме

Мақалада «Айман-Шолпан» жырының басылу мерзімі, зерттелу кезеңдері, жырдағы оқиғалардың мезгілі, дәуірі мен кейіпкерлердің өмір сүруінің даталық мерзімдік сипатталуы тұрғысынан тексерілді. Қазақ фольклорындағы сипаты өзгеше бұл жыр жайында қазақтың көрнекті фольклортанушыларының барлығы дерлік пікір білдірген. Ол XIX–XXI ғасыр аралығын қамтиды. Жырдың жанры жөнінде зерттеушілер бірде ғашықтық жыр, лиро-эпос, балладалық жыр, тарихи эпикалық поэма, дастан деп атап, әр түрлі жанрлық сипатта қарастырған. Әр зерттеушінің өзіндік тұжырым-түйіндері бар. Мұның өзі жырдың әр түрлі кезеңдерде зерттеушілердің назарынан тыс қалмағандығын білдіреді. Зерттеу барысында осы пікірлердің барлығы жинақталып, жан-жақты сараланды. «Айман-Шолпан» жырының жалғыз ғана нұсқасы бар. Оны жырлаған акынның аты-жөні күні бүгінге дейін мәлім емес. Жыр төңкерістен бұрын Қазан қаласының баспасынан бес рет басылып шыққан. Жазып бастырған Жүсіпбек қожа Шайхұлисламұлы. Мақалада Айман образының түрлі әрекеттер үстінде кесек бейне болып шыққандығы, тек жеке басының азаттығы үшін күрескен жігерлі қыз ретінде ғана емес, елінің тыныштығын, ынтымағын көксейтін өте жарқын, әсем кейіпкер дәрежесіне көтерілгендігі айқындалды, фольклорлық сипаттары талданды.

Тірек сөздер: жыр, мәтін, сюжет, мотив, фольклор, салт-дәстүр, тарихи дерек.

Кіріспе. «Айман-Шолпан» жырының қысқаша мазмұны 1901 жылы «Торғай газетінде» (№ 17) басылды. Ал 1902 жылы «Торғай облыстық ведомосы» (№ 62) жырды қазақ тілінде жариялады. Бұлардың бәрі жырдың 1896 жылғы басылғанын қайталайды. Кейін осы нұсқа Қазан төңкерісінен кейін де Кеңес жылдарында бірнеше рет қайта басылды (1939, 1957) [1].

С.А.Қасқабасов жырды «Лиро-эпикалық (балладалық) жыр» санатында қарастырып, фольклордың өмір талабына сәйкес өзгеріске түсіп, оның құрамында жаңа жанрлар қалыптасауының мысалында дәлелдейді. Бұл талдауының шартты екендігін ескертеді [2]. М.Ғабдуллиннің пікірінше, «Айман-Шолпан» жырының оқиғасы реалистік өмірден алынған. Жырдың басты кейіпкерлері – Көтібар мен Арыстан – тарихта болған адамдар. Тарихшы М.Ақынжановтың айтуына қарағанда, бұл жыр өткен ғасырдың екінші жартысының бас шенінде, яғни Қазақстанның Россияға қосылуы аяқталған кезде туған [3]. Ал осы кезде пікір білдірген әдебиетшілердің қай қайсысы болса да жырдың нақтылы шыққан мезгілін дәлдеп айтпағанымен де, оқиғасы шындық өмірден алынған деген көзқарасты ұстанған [4]. Ал, ғалым Қ.Жұмалиев «Айман-Шолпанды» [5] лиро-эпос қатарында қарастыра отырып, оқиғасы Исатай мен Махамбет бастаған халық көтерілісінен кейін туған деп тұжырымдайды. Сондай-ақ, ғалым Б.Әзібаева «Айман-Шолпанды» дастан жанрында қарастырып, оның фольклорлық жанрлық ерекшелігіне тоқталады [6].

Әдістер. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында текстологиялық, тарихи-салыстырмалы, деректанулық, библиографиялық, салыстырмалы-типологиялық әдістер қолданылды.

Нәтижесі. Нәтижесінде көрнекті қазақ фольклортанушыларының «Айман-Шолпан» жырының басылу мерзімі, зерттелу кезеңдері, жырдағы оқиғалардың мезгілі, дәуірі мен кейіпкерлеріне тоқталған, даталық мерзімдік сипатталуы тұрғысынан тексеріс жүргізген. Қазақ фольклорында табиғаты бөлек «Айман-Шолпан» жырының мерзімдік сипатын сан түрлі тұрғыдан тануға болады. Ол жырдың зерттелу тарихнамасынан ғана тұрмайтындығына көз жеткіздік. Әр кезеңдегі фольклортанушы ғалымдар еңбектерінен жырдың жанрлық даму кезеңдері, тарихи оқиғалар мен тарихи кейіпкерлердің жырда суреттелу тарихы, ғашықтық эпостың мазмұнындағы дәуір сипаттарының суреттері мен оның кезеңдік мәні әрқилы екендігін танып білдік. Яғни, жыр мазмұны көне дәуірден келе жатқан мотивтер мен сюжеттерді, және XIX ғасырдың тарихи оқиғаларының көркемдік сипаты бар күрделі дүниені баяндайды. Ал оның тәрбиелік-тағлымдық мәні өскелең, болашақ ұрпаққа жететін құндылыққа ие.

Ғалым С.А.Қасқабасов «Айман-Шолпан» жырындағы оқиғаның тарихи емес екендігін баса көрсетіп, Көтібар, Арыстан сияқты тарихи тұлғалардың болуын – XIX ғасырда Кіші жүз елінде атақты болған Көтібар батыр жөнінде бұрынғы батырлар сияқты арнаулы жыр болмағандықтан, жыршылардың оны жырға қосып дәріптеу мақсатынан туған деп қарайды. Және Көтібар бойындағы дәстүрлі батырлардың атрибуттары ретінде өр мінезділігі мен аңғалдығы, қару-жарағы, тұлпарын, т.б. мәні сақталғандығын негізге алады. Сөйтіп ғалым кезіндегі Көтібарды «жаңа өмірдің үрдісін ұқпай, ескілікті аңсаған, тіпті,

«азғындаған батыр деп түсіндірген» пікірлерді жоққа шығарып, Көтібарды «өзінің батырлық, адамдық тұлғасына нұқсан келтірмеуге тырысатын және өзіне лайық құрмет жасауды талап ететін қаһарман» – ретінде дәріптейді. Жырдағы басты мәселе ескі мен жаңаның күресі емес, жеке адам тағдыры мен отбасы мәселелерін суреттеу екендігі, ал оны беруде жыршылар байырғы ертектің, эпостың дәстүрін пайдаланғанын мынадай мәселелер деңгейінде тексереді:

Ең алдымен жырдың дәстүрлі прологпен басталуы, Таманың елден асқан байының перзентсіз болуы. Бірақ бұл мотивтің мүлде өзгеріске түсуі, ұлы жоқ болса да Маман байдың ең жоғарғы құрмет көруі, керісінше ұлы да, қызы да бар Көтібардың құрметтелуіндегі кемшіліктің тартысқа түрткі болуы. Бұл таласты С.Қасқабасов екі адамның арасындағы дау деп есептейтін пікірлерден мүлде бөлек қарастырады. «Бұл халықтың ертеден келе жатқан салтының бұзылу салдары, ежелгі салт бойынша, ұлы жоқ адам құрметті қонақ та бола алмайды, үйге де кіргізілмейді. Ал, ұлы жоқ Маман алтын үйге орналасқан. Міне, Көтібардың намысына тигені – осы. Оның малы да бар, баласы да бар. Бірақ Маман өзінің байлығын айтып, Көтібарды кедей деп қорлайды. Маманның бұл мінезі Көтібарды одан әрі ызаландырады. Алтын үй өзіне тиесілі екенін айтып, Көтібар ата салтын бұзған, әрі өзін қорлаған Маманды шауып, екі қызын тұтқынға алады» [2]. Осылайша жырға өзгеше талдау жолымен келген ғалым: жырдағы көне сюжеттің жаңалану мысалдары ретінде: жігіт (батыр) жоқта оның елін жау шауып, әйелін тұтқынға алуы, оған зорлықпен үйленуге ұмтылуы, жігіттің қуып келіп, әйелін (қалыңдығын) құтқаруы сияқты сюжеттердің «Айман-Шолпанда» кейінгі қазақ өміріне сәйкес баяндалғандығын, Көтібардың айқасы халықтық сипатта емес, бір ғана байға қатысты екендігін, бұл қазақ еліндегі барымтаны еске түсіретіндігін, оның Маман ауылын шабуы – ата салтын бұзғанды тезге салып, тәубасына келтіру және өзінің тапталған намысын қорғау, кегін алуы суреттеледі. Өзінің қорлануын сол заманның ең үлкен қорлығы деп санау арқылы Маман байдың екі қызын түйеге теріс қарата мінгізу, яғни сол дәуірдің ұғымындағы ең үлкен қорлау, қызды мазақ студің ең ауыр жолымен қайтарады. С.Қасқабасов пікірінің құндылығы: Айман бейнесінде ежелгі ертек пен эпос әйелдерінің кейбір қасиеттері мен XIX ғасырдағы қазақ әйелдерінде көрінген жаңа ерекшеліктер жинақталғандығын тұжырымдап, оның бейнесін басқа әйел бейнелерімен салыстырып, жан-жақты дәлелдегендігінде. Сондай-ақ Арыстан, Әлібектердің тарихқа қатысы мен жырдағы бейнесі жайында да тың тұжырымдар түйіндеген.

М.Ғабдуллиннің айтуынша, жырдың басты кейіпкерлері – Көтібар мен Арыстан – тарихта болған адамдар. Тарихи деректер бойынша, Көтібар Берсеннен, Арыстан Тінәліден туған. Берсен мен Тінәлі – бір кісінің баласы. Бұлардың руы – Шекті, оның ішінде Тілеуқабақ, мекені – қазіргі Ақтөбе облысының Шалқар ауданы. Көтібар мен Арыстан өткен ғасырдың ортасына дейін өмір сүрген [4]. Т.Шойғарин: «Көтібар Ақтөбе облысы, Шалқар ауданының он бірінші аулында туған, ұрпақтары осы күнде де бар», – десе, Тыным Бірманов: «Ақтөбе облысының Ключевой ауданында Көтібардың моласы бар. Көтібарды бай-сұлтандар, хан тұқымдары Жанқасқа дегенге ақша беріп өлгіртеді. Оның сүйегін Арыстан мен Есет сауып айтып, әзер тауып алады» – деп жазады [5]. Ал жырдағы Айман, Шолпан, Әлібектер жайында тарихи мәліметтер жоқ.

М.Ғабдуллин: «Айман-Шолпан» – реформа дәуірінен кейінгі қазақ аулындағы әлеуметтік қарым-қатынастарды, қоғам өміріне, тұрмыс-салтқа енген өзгеріс, жаңалықтарды суреттеу идеясынан туған жыр. Ол өзінің осындай негізгі идеясын жырдағы басты кейіпкерлердің мінезін, іс-әрекеттерін суреттеу арқылы көрсетеді. Бұл ретте жырдың кейіпкерлері екі топқа бөлінеді. Біріншісі – ескілік өмірді, бұрынғы тұрмыс-салтты жақтайтындар. Ол – әлеумет сахнасынан кетіп бара жатқан феодалдық құрылыстың өкілдері Көтібар мен Маман. Екіншісі – жаңа туып келе жатқан капиталистік қарым-қатынасты, қоғам өмірінде соған негізделген жаңалықты жақтаушы жастар. Олар: Айман, Арыстан, Әлібек, Шолпан. Бұлар қазақ қоғамына ене бастаған жаңа дәуірдің өкілдері ретінде жырға қосылады, олар бұрынғы заманда кездеспеген жаңашыл іс-әрекеті, мінез-қылығымен алынады. Сондықтан да олар бұрынғы қазақ әдебиетінде болмаған, жаңа заманда туған жаңа кейіпкерлер болып табылады. Сөйтіп жырда ескі мен жаңаның тартысы бейнеленеді, жыр оқиғасы сол тартыстарды суреттеуге құрылады» [4] – деп, жырдағы Маман мен Көтібардың үйге таласып қақтығысуын билікке талас деп түсіндіреді. Мұнда Көтібардың тік, дөкірлігі, морт, ашушаң, даңғой, менмен, мақтаншақ жағымсыз мінездері алға тартылады, сонымен бірге оның бойындағы батырлық мінез жөнінде де оны тек күлкілі, күні өткен кейіпкер ретінде біржақты көрсетеді. Назар аударайық:

«Жыр Көтібар мен Маманды дәурені өтіп бара жатқан феодалдық құрылыстың ескі көзі етіп суреттейді. Олардың заманы ескіргені сияқты, өздері де ескірген, тозған адам екендігін аңғартады. Солай бола тұрса да, олар тозып, ескіргендігін мойындамайтын, бұрынғы күндерін жоқтап, соны көксейтіндігін, тартысып, таласып өтетіндігін білдіреді, соған әрекет жасайды. Олардың мұнысын халық жыры:

«Әурешілік, болмайтын іс», – деп бағалайды және күлкі етеді. Бұл тек Көтібар мен Маманды ғана мазактау емес, сонымен қатар, олардың күні өтіп бара жатқан заманын, ескі салттың, жаңа дәуірге үйлесі жоқ мінездері мен іс-әрекеттерін келеке, сықақ етеді. Жыр бұлардың қазақ халқының алға басуына шырмау болатындығын, жаңа заман жағдайына керегі жоқ адамдар екендігін аңғартады. Жаңа тілек, жаңа жағдайлар тұрғысынан қараған жыр Көтібар мен Маманды, солар арқылы ескі өмірді, оның халыққа жат салттарын сынайды» [4, 178].

Жырды тарихи шындық тұрғысынан бағалайтын зерттеуші суреттеген жырдағы жаңа заманның адамдары жастар деп атап, олардың іс-әрекеті мен ақыл-парасатын суреттейді. Айман бейнесі – жырда жаңа заманның, жаңа адамның тұлғасы, халықтың ендігі панасы, қамқоршысы, ақылгөйі, яғни қазақ қоғамына енген өзгерістерге сәйкес қазақ ұғымында жаңадан пайда болған кейіпкер деп есептейді. Және бұған дейінгі ел санасындағы Құртқа, Назым, Ақжүніс, Қыз Жібектерден Айманның айырмасы – әлеуметтік мәселелерде шешуші рөл атқарып, бітімгерлік саясат ұстанатындығын баса атайды. Оның бойындағы ақылдылық, болашақты болжағыш сезімталдық, айлакерлік, намысқойлық, батырға тән өрлік мінездерін нақтылы мысалдармен дәлелдейді.

Айманның бойындағы махаббатқа беріктік, артында қалған асыл жары Әлібектен күдер үзбей, есінен шығармай, оған қандай жағдай болғанда да қосылу керек деп, өзіне-өзі ант етуінен көрінеді деп тұжырымдайды. Және өз сезімін алғашқы болып Әлібекке Шолпан арқылы жеткізуі де оның ерекшелігі ретінде дәріптеледі. Ел ішіндегі татулықты сақтау үшін Әлібекпен Көтібардың арасына бітім айтып татуластыруы, өзі Әлібекке тиіп, сіндісін Арыстанға қосуы, Көтібарды әрі құда, әрі өкіл ата етуі ерекше ақыл-айла тапқан Айман сияқты жаңа қыздардың бейнесі заманның қажеттілігінен туды деп есептейді ғалым.

Сондай-ақ, жағымды бейне қатарында өз ағасы Көтібарға қарама-қарсы мінездегі тұлға ретінде Арыстанның қылықтарын талдаған. Ғалым Арыстанның ел бірлігін, татулығын ойлаған қасиеттерімен қатар, ерекше сезімталдығын, қайырымдылығын, ағасына деген бауырмалдығын мәтіндік мысалдар арқылы дәлелдейді.

«Көтібардың ерегіспен жасаған бұл шабуылының арты үлкен дауға, ұрыс-жанжалға әкеп соғатынын, Айман сияқты, Арыстан да түсінеді. Сондықтан ол алдағы күнде ел-жұрттың ыланға түспеуін көздейді. Болашақта бітісер істің белгісін іздейді. Ол үшін Айманның тілегін қабылдап, Шолпанды еліне қайыру керек деп ұйғарады және бұған қарсы болған Көтібарды көндіріп алады. Осыдан былай Арыстан мен Айман ел қамын ойлаған адамдар болып шығады. Ол Айманның ақылмен жасаған әрбір ісін қолдап та отырады. Есеттің байғазы деп сұраған тілегін Көтібардың ырқына қоймай орындатады. Ондағы ойы Айманды ел-жұртынан, сүйген жарынан айырмау, Көтібардың: «Айманды тоқалдыққа аламын», – дегенін болдырмау еді. Егер Көтібар тағы бір пәле бастап, Айманды тоқал етіп алатын болса, онда ел арасы татулыққа келмей, қырғын ұрысқа айналады деп түсінген Арыстан істің насырға шаппау жағын қарастырады. Шолпанның еліне қайтарылуы, Есеттің байғазы алуы Арыстан мен Айманның ел қамын көздеген ойынан туған еді» [4, 181].

Екі елдің келісімге келіп, татуласуына Айман сияқты Арыстан да себепкер болады. Ол осы табысып, татуласудың берік белгісі ретінде Шолпанға үйленеді. Шолпанды өзіне тең жар-жолдас деп түсінген Арыстан оны ақ көңіл, адал ниетімен, барлық махаббатымен сүйіп қосылады.

«Жырда Әлібек пен Шолпан образы айқын түрде суреттелмесе де, олардың да жаңа заманның жемісі екендігін сезінгендей боламыз. Бұл ретте олар Айман мен Арыстан бейнесін толықтыра түскен образ секілді. Әйткенмен Әлібек образына жырда азғантай болса да көңіл бөлінеді. Ол сауда-саттық ісіне араласады, қазақ арасына жаңадан кіріп келе жатқан капиталистік элементтерді құптаған кісі болып көрінеді. Әлібек образының бір қыдыру көзге түсетін жері – оның қасына 1400 жігіт алып, Көтібарға шабуыл жасауы. Бұл шабуыл Көтібардан кек қайыру ғана емес, сонымен қатар, оны ескі салтқа, барымтаға, ел талауға және бұларды қолдаушыларға қарсы көтерілген халық күші деуге болады» [4, 183].

Ғалым М.Ғабдуллин «Айман-Шолпанның» композициялық құрылысы, оқиғаны баяндауы жағынан басты ерекшелігі – оқиғаның шиеленіскен тартысқа құрылуы екендігін және бұл тартыстың сипаты фольклорлық шығармалардың басқа жанрларынан ерекшелейтін қазақ қоғамы өмірінен орын алған талас-тартыс, ескінің жеңіліп, жаңаның жеңетіндігін бейнелейді, әлеумет сахнасынан ығыстырылып бара жатқан және ескілікті қолдаушы адамдарға жаңа заманның жаңа адамдарын, жастарды қарсы қоя отырып, соңғыларын ардақтай жырлайды, үлгі етеді.

«Айман-Шолпан» жырын терең зерттеп, әрі драма желісін пайдаланған М.Әуезов: «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» [6, 181] деген көлемді зерттеуінде жырға былайша сипаттама берген:

- біріншіден, бұл дастанды шығарушының аты-жөні мәлім емес, жыр көп уақыт ел арасында ауызша айтылып, таралып келген. Демек, шығарманың әуел бастағы нұсқасы – екшеліп, өңделе түскен деген сөз.

- екіншіден, «Айман-Шолпан» қаһармандарының кейбіреулері (Көтібар, Есет) тарихта белгілі адамдар болғанына қарағанда жырдың шығу межесі өткен ғасырдың орта тұсы деп шамалауға келеді.

- үшіншіден, жырдың көркемдік кестесінде классикалық эпосқа тән әсірелеулер аз, оның есесіне қазақ елі тұрмысының реалистік суреттері басым. Жырда қазақ қоғамының ішіндегі бірсыпыра қайшылықтар көрініс береді. Соның бірі – ру шонжарлары арасындағы бақкүндестік, бәсекелестік. Маман бай мен Көтібар батырдың өзара ерегісі «Кім мықты» дейтін өрөкірек мінезден туады. Осы ерегіс үстінде «женген» Көтібар батырдың кейіннен өзі жар етпек болған Айманға қолы жетпей, күлкілі халге ұшырасуы жалаң батырлықтың дәурені өткенін аңғартады.

М.О.Әуезов поэманы сахналық шығармаға айналдырғанда тақырып, сюжеті жағынан поэманың оқушыларға көмескі болып келген юморлық жақтарын бірінші орынға шығарып, күлдіргі жайттарды Көтібардың айналасына жинақтап, адамдарының аттарын ғана алып, сахнаға лайықтап, негізгі идеялық нәрін, стиль ерекшелігін ұғынып, негізгі түрін сақтап, не өзгертіп, өзінше құрған. «Айман-Шолпан» пьесасында драматург, поэмадағы белгілі қаһармандарымен қатар, өзінде жоқ, бірнеше жаңа адамдарды енгізген. Биші өзбек жігіт, биші орыс әйелі, Қоқан саудагері, қу Жарас т.б. Бұл кейіпкерлер поэманың сюжетін, оқиғаны қоюлата, күлдіргі жақтарын толықтыра, күшейте түскен. Солар арқылы керекті мәселенің өзегін аша түскен. Соған сәйкес, өз жанынан күлкілі монолог, диалог, речитативтер жазған. Ескі мен жаңа, көрілер мен жастар шайқасқан жерде, ескілік жеңіліп, жай ғана емес, күлкі, маскара бола жеңіліп, барлық іс, жаңалықты қолдаушы жастардың пайдасына шешілетін шешім шығарған. Басқаларын сөз етпей-ақ, оқиға аяқталар алдындағы Көтібардың монологі мен Теңгенің оған айтқан сөзін алсақ та жеткілікті.

Ал, ғалым Қ. Жұмалиев «Айман-Шолпанның» сюжет құрылысы, тартыс желісі, композициясындағы ерекшелікті ашып көрсетіп, поэма деп атап өтіп, оны лиро-эпос пен тарихи поэманың түйіскен, екеуінің элементі болып табылатын жаңа түрі деп бағалайды. Жыр кейіпкерлерінің тарихи сипатын дәлелдеуде Батыс өңірдің тарихындағы елеулі оқиғаларды, бірнеше деректерді тілге тиек етеді. Ғалым тұжырымынша: «Бірінші дерек: 1837 жылы 13 декабрьде Исатай мен Махамбет Жәңгірден жеңіліп, Жайықтың бергі бетіне өткенде алдарына қойған негізгі мақсаттары – бұл жақтағы елдердің басын біріктіріп, қол жию, қарулы күшпен Хан Ордаға қайта серпу еді. Бірақ ол тілектерінің оп-онай орындала қоймайтындығы байқалды. Өйткені Жайықтың бергі бетіндегі Әлімұлы мен Байұлының кейбір мықты руларының арасында бақталастықтан туған ру тартыстары мықты еді. Сол Әлім руларының сөзін ұстап, туын көтерушілер Көтібар Берсенұлы мен Арыстан Тінәліұлы, Күленұлы Жүсіпби дейтін адамдар болатын. Ең алдымен, осы рулар арасындағы араздықтарының отына май құюшылардың дәйексіз, ешнәрсеге арзымайтын дау, жанжалдарын тоқтатпаса, алдына үлкен мақсат қойған күреске көпшілікті ұйымдастыра алмайтындығына көзі жеткен Исатай мен Махамбет сол рубасылармен сөйлесулер жүргізді. Рубасылардың бұл дау, шарлары халық көпшілігінің тұрмысын төмендетпесе, жақсартпайтынын, елді хан, сұлтанға қарсы ұйымдастыруға бөгет болатындығын ұқтырып, олардың араларындағы дау-жанжалдардың төрешілері өздері болып, өзара келісімге келіп, бітісулерін талап етті» [7] – дей отырып, Ығылман Шөрековтің «Исатай-Махамбет» атты тарихи поэмасындағы: Көтібар мен Арыстан, Күлептің ұлы Жүсіпбидің адайменен жауласуы Исатайдың аталы сөзінен кейін тоқтап, Көтібар бас болып, мәмілеге келгендігін Ығылман сөзімен береді.

Яғни «Айман-Шолпан» поэмасының оқиғасына қатысушы басты қаһармандарының қай жылдарда болғанын тарихи фактілер келтіріп, дәлелдеуге тырысқан ғалым шығарма оқиғасының тууына негіз болған жағдай XIX ғасырдың бірінші жартысы деп мөлшерлейді. Көтібардың Адай, Тама руы, басқа рулармен де талай-талай тартысқа түскенге ұқсайды дей келіп, ондағы тақырыбы да, оқиға желісі де махаббат, сүйіспеншіліктің төңірегіне емес, екі рубасының араларында болған бәсеке, бақталастығының төңірегінде деп есептеп, жанрын тарихи эпикалық поэма деп атайды.

Қ.Жұмалиев, жоғарыда аталғандай, «Айман-Шолпанның» бір-ақ нұсқасының бар екендігі және барлық басылымдары туралы алғаш пікір білдірген ғалым. Оны мына пікірі дәлелдейді: «Бұл баспаларының бір-бірінен кейбір жеке сөздерінде болмаса, айырмасы жоқ. 1957 жылғысы 1939 жылғы «Халық поэмаларынан» алынып, еш өзгеріссіз, сол күйі басылған. Бұл баспаны басқарушылар бұрынғы басылғандары жөнінде аз-мұз шолу, комментариілер беруі керек еді. Ол болмаған. Бұл келесі басылуында еске алыну керек» [7], – деп пікір тұжырымдаған.

Зерттеуші Маман байды байлығына мастанған, тоғышар адам ретінде суреттесе, Көтібарды да мүлде жағымсыз сипатта сипаттайды. «Көтібар да Маманның кебенегін киеді. Онан айырмасы жартылай да болса, өзінің сертіне жетеді. Маманды шауып, Айман, Шолпанды жайдақ нарға мінгізеді. Бірақ оның да жеткен жері сол ғана. Мұнан былай ол ешбір ойын іске асыра алмайды. Поэмада оны батыр деген

даңқына мәз болушы, алды-артын ойламайтын даңғой, құр кеуде, ақылсыз адам образында көрсетеді. Сөзінде нәр жоқ, істері уақ, шетке айбар, елге тұлға боларлық батырларға тән қасиет, мінездерден жұрдай, ел арасына бүлік салушы, қазан бұзар, ожыр, ұрда жық адамның бейнесін көзге елестетеді. Жұрттан өзін барлық жағынан артық санап, басқалардан өзін анағұрлым жоғары қояды. Бірақ іс жүзінде қасындағылардан анағұрлым төмен тұрғандығы байқалады» [7].

Көтібардың Айманды тоқалдыққа аламын деп, есекдәме болуы, олжа бөліскенде, сөзден ұтылып, Айманға сөз салуы, тағы да алдауға түсіп, онысын өзі аңғармай, Айманның айласын шын деп ұғып, дәмелене түсуі – бәрі де күлдіргі жағдай, өзінің дәурені, күні өткенін аңғармайтын, кейінгі жастардың онан әлдеқайда ақылды, айлалы екендігін сезбейтін топас, біртоға адам образы етіп шығарған» [7] дейді. Бірақ ғалым Қ.Жұмалиев М.Ғабдуллинге қарағанда Көтібардың батырлығын да тең дәрежеде сипаттайды.

«Көтібардың батырлығы мен тентектігі араласып келеді. Батырлық, әрдайым өз елін шет жұрттың шабуылынан қорғау, бір ру емес, барлық халық тілегіне ұштасатын тілек-мүддені қамтиды. «Тарихи Көтібардың рөлі қандай болды, ол жағын тарихшылар айтар» – дейтін ойларында әдебиеттегі тарихи тұлғаның ерекшелігіне көңіл аудартып, жырдағы «Көтібар – рубасы, Байұлын жаты, Әлімұлын жақыны деп білген, өрісі тар батыр – ұнамсыз образ, зорлықшыл, үстем тап өкілі» [7] ретінде де суреттелетіндігін айтады.

Қ.Жұмалиев Айман образы жайында: «Айман – эпикалық поэмаларда бұрын болмаған жаңа образ» дей отырып, оның ерекшелігі сұлулығында да, нәзіктігінде де, махаббат сүйіспендігінде де, батырлығында да емес, ақылдылығында, ал ақылы жағынан басқа әйелдерден ерекшеленетіні Айман образын жасауда олардан басқаша мақсат қойылғандығынан, мәселен Құртқа, Ақжүніс, Гүлбаршын, Назым т.б. алсақ, олардың елдік мәселелерге қатысулары ел қорғаны батырларға жақсы жар болу арқылы көрінеді. Кейбір шектен тыс болжампаздық тәрізді, мифологиялық жайттарды алып тастағанда, әлеумет істеріне сол батырлар арқылы ғана пайдасын тигізеді. Бірі кеңес беріп, батырдың жауды жеңуіне жағдай туғызып, себепші болса, екіншісі, қысылған жерде батырға дем, қайрат беруші т. б. Бірақ осылардың ешқайсысы әлеумет істеріне тікелей араласып, іс тізгінін өздері қолға алғаны жоқ» деп қарастырады және жаңа нысанаға сай, әдебиеттегі әйел образының басқаша, жаңаша бір сомдалған бейнесі пайда болғандығын атап өтеді. Айманның көздеген мақсаты – екі елді жауластырмай, бітістіру және өз басын Көтібардан аман алып қалу болады. Ол өзінің ақыл, айласын осы жолға жұмсайды. Қандай нәрсе болсын, не істемекші болсын, Айман әріден ойлап, кеңінен толғайды.

Ал, ғалым Б.Әзібаева «Айман–Шолпан: ескі эпосқа жаңа көзқарас» атты зерттеуінде [8, 83-86] ұзақ уақыт бойы ұлттық әдебиеттануда «Айман–Шолпан» дастаны ғашықтық (романдық) жырлар құрамында қарастырылып, жарияланып келгендігін айта отырып, пікір білдірген ғалымдардың ішінен Қ.Жұмалиевтың «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» [1958] атты монографиясының «Айман – Шолпанға» арналған тарауындағы Айман бейнесінің басқа эпостардағы әйел образдарынан өзгешелігін талдайтын тұстарын жоғары бағалап, оның кемшілігі ретінде Айман образының өзегі мен табиғатын, оның жан дүниесін ашып көрсетпейді деп тұжырымдаған. Ал шығарманың жанрын Қ.Жұмалиевтің тарихи деп жіктеуі мен Ы.Дүйсенбаевтың дастанда махаббат тақырыбының болмауына байланысты қалыптасқан тұжырымды негізсіз деп тапқанымен, Ы.Дүйсенбаевтың «Қазақтың лиро-эпосы» (1973) атты монографиясында аталмыш шығарманы «Қозы Көрпеш–Баян сұлу», «Қыз Жібектермен» бір қатарда талдағандығын айтып өтеді. Зерттеушілердің бәрі де дастан XIX ғасырдың бірінші жартысында орын алған оқиға негізінде жырланғанын мойындайды, шығармада өмірде болған оқиғалар суреттеліп, әсірелеушілікке жол берілмегенін, көптеген кейіпкерлер сол тұста өмір сүргенін атап көрсетеді. Атап айтатын жағдай, Қасқабасов пен Әзібаеваға дейін «Айман-Шолпанға» арналған зерттеулердің бәрінде де шығарма әдебиеттану тұрғысынан талданады.

Б.Әзібаева «Айман-Шолпан» жайындағы зерттеуінде сюжетті негізге алады. Шығарманың ең алдымен, көптеген басқа эпостар секілді тоймен басталып, тоймен аяқталғаны назар аудартады. Көптеген эпостар мен дастандардың дәстүрлі элементтерінің бірін, яғни жырдың экспозициясын – зарыға күткен сәбидің өмірге келуіне, екі жастың үйленуіне арналған, сондай-ақ құрметті кісінің асы секілді тойлардың құрайтыны белгілі. Көшпелі өмір салтын ұстанған елдер үшін халық көп жиналатын той өте маңызды, қоғамдық мәнге ие оқиға болып табылатыны занды.

Той, әдетте, тәптіштеп суреттеледі. Кейде шығарманың негізгі мазмұнын құрайтын оқиғалар тойда басталып, сюжет күрделене түседі. «Айман – Шолпан» да осындай оқиға орын алады: асқа шақырылған Көтібар мен Маман бай алтынмен атталған салтанатты киіз үйге таласып, оны әрқайсысы өзіне ғана лайықты деп санайды. «Айман – Шолпан» дастанына арналған барлық зерттеулерде Көтібар

мен Маман байдың жауласуының себебі киіз үйге таластан басталады деп көрсетілсе, Әзібаева «ақыл тоқтатқан, беделді ру басылардың, мейлі ол алтынмен апталған болсын, киіз үй үшін таласуы көңілге қонымсыз» деп есептеп, Б.Н.Путиловтың «Героический эпос и действительность» [9] атты еңбегіндегі: «Причину конфликта следует искать в эпическом под тексте, который ведет нас к общим формулам эпических отношений, он обнаруживает эпическую логику, норму в поведении героев, кажущемся нелогичным, выявляет закономерность того, что виделось случайным и странным...» дейтін пікірін басшылыққа ала отырып, Көтібардың сөз арасында Маман байды бірнеше рет «Кубас», «Бу қылып Шекті малын не қыласың, Мінгізген ашамайға ұлың бар ма?» деп тілдейтінін негіз етіп, жырдағы жанжалдың негізі – эпикалық мотив – Маман байдың ұлсыздығы болып табылады» дейтін пікірді ұстанады. Егер Маман байдың артында қорғаны әрі мұрагері болар ұлы болғанда, тойға кешігіп келген, оның үстіне жасы да кіші Көтібар онымен бұлайша тәжікелесе алмас еді. Бұл жерде жанжалды бастап отырған Көтібар екені анық.

Баласыздық мотивімен қоса басқа да драмалық жағдайлар көптеген эпостардың экспозициясының тұрақты элементі екені мәлім. Кейбір эпостарда перзентсіз жұптар қуғынға ұшырайды. Яғни перзентсіздік қайғысына қоса олар маңындағылардың қорлауы мен мазағына айналады. Соның бір мысалы ретінде «Қобыланды» эпосындағы: «Бұл тойда ұлсыздарға орын жоқ, қызсыздарға қызық жоқ» деген сөздерді келтіруге болады.

«Қорқыт кітабының» бірінші әңгімесінде перзентсіздік Тәңірдің қарғысы ретінде қарастырылып, оларды өзгелер де қарғауға тиіс делінеді, демек перзентсіздерді қудалаудың себебін осылайша түсіндіруге тырысады. Бірақ бұл архаикалық ғұрыптың кейінгі кезеңдердегі түсіндірмесі секілді. Ш.Ыбыраев көрсеткендей, бұл мотив көне сенім-нанымдармен байланысты. Қалай болғанда да ертедегі баласызды қудалау мотиві кейінгі эпикалық шығармаларда да көрініс тапқан. Ал Б.Әзібаева «Айман-Шолпанда» оның қосымша идеялармен, мақсаттармен күрделенгендігін, Көтібардың Маман байдың ұлсыз болғанын әлсіз, қорғансыз деп есептеп бетіне басып, оны шауып аламын деп қорқытып қана қоймай, сол ойын жүзеге асыруы, басқаша айтқанда, оның Маманның ұлсыз екенін, қауқарсыздығын өзінің жеке басының мүддесіне пайдаланғандығы ретінде талдайды.

Оның ойынша, «тойда болған текетірестің ақыры Көтібардың Маман аулына қарақшылық шабуыл жасап, малын айдап, қыздарын байлап әкетуімен, сондай-ақ Көтібардың Айманды күшпен тоқалдыққа алуға ұйғарым жасауымен тынады. Демек, жеке бастың дұрдараздығы руаралық жанжалға ұласады. Осы арада «бұл мәселе қалай шешімін табады?» деген занды сұрақ туындайды. Осылайша тұрмыстық деңгейдегі болмашы керістің екі рудың арасын жауластыруға дейін жетуі, сондай-ақ сол жанжалды шешу тәсілі мен әдісі дастан мазмұнын құрайды» – деп есептейді. Ғалым пікіріндегі жаңалық – жоғарыда аталған Қасқабасов пікіріне басқа қырынан келуі.

Ол мына пікірден көрінеді: «Тұтқындалған Айман Көтібардың жалғыз ұлы Есеттің көмегімен неке күнін 60 күнге ұзартады. Оқиғаның басты кейіпкерінің мүддесіне қайшы келген, қарсылығын тудырған жағдайда қолданылатын бұл «мерзімді ұзарту» әдісі шығыс әдебиеті мен қазақ фольклорына жақсы таныс. Бұл тәсілді қолданудың жарқын үлгісі ретінде арабтың «Мың бір түн» атты ертегілер циклын атауға болады. Онда «мерзімді ұзарту» әдісі көптеген ертегілердің композициясының негізін құрайды. Осы әдісті қожайынының әйелін көңілді етіп бармақ болған ниетінен тайдыру үшін 70 хикаямен көңілін аулайтын данагөй тоты құс туралы «Шукасаптати» (Тоты құс хикаялары) атты ертегіден де көреміз. Яғни, алғашқы және соңғы ертегіде де мақсат біреу ғана: жағымсыз оқиғаны болдырмау үшін уақытты созу. «Мың бір түнде» – Шахризаданың өлім жазасын кешеуілдету болса, «Шукасаптатиде» – күйеуінің көзіне шөп салдырмау. Осыған ұқсас оқиға «Қыз Жібекте», «Қамбар батырда» да кездеседі. «Қыз Жібекте» өзінің Қорен ханға зорлықпен ұзатыларына көзі жеткен Жібек әкесінен 30 күн ойын, 40 күн тойын өткізіп, сән-салтанатпен ұзатылуын өтінеді. Басқаша айтқанда 70 күндік мұрсат сұрап алады. Қыздың нақты бір жоспары болмайды, бірақ та осы уақыт ішінде ол көңілі сүймеген жаннан құтылатынын сезеді. Расында да Төлегеннің інісі Сансызбай келіп, оны мәжбүрлі некеден құтқарып алады. «Қамбар батырда» оған дейін Қамбардан бір хабар болар деп, Назым қалмақ ханы Мақтымнан үш сексен күнді сұрап алады. Ал, Айманға келетін болсақ, ол 60 күн мұрсат сұрай отырып, өзінше нақты жоспар құрады. Айманның бойында эпикалық таныммен қатар дастандарда жиі қолданылатын «айлакерлік пен тапқырлық та бар». Б.Әзібаева Қ.Жұмалиевтің «Айман – эпос үшін өзгеше бейне» деген пікірін толық қолдай отырып, «Оның өзгешелігі – көркінде, махаббатқа адалдығында немесе қайсарлығында емес, оның ақылдылығында» – деп атап көрсетіп, Қ.Жұмалиевтің Айманға беретін «сұлу, ақылды, тапқыр, айлалы, шешен» дейтін мінездемелерін мәтіндегі «Айманның көңілі кең, ақылы дана»; «Шығады әр түрлі өнер Айман жастан»; «Айманның әрбір түрлі айласы бар»; «Айман қыз ұлықсат ап қуанды бек, алдап жүр бәрісін де амалы көп» дейтін мысалдар арқылы бекіте түскен.

Зерттеуші Айман образын талдауды тереңдете түсіп, Айманның жалпы адамдармен тіл табысқыштығы, халықтың әдет-ғұрпын жақсы біліп қана қоймай, оны өз пайдасына жарата білетін артықшылығын оның образының ерекшелігі деп есептейді. Мұндай қасиеттері ретінде Айманның Көтібардың әрекетін қолдамаған Арыстанның тумысынан әділетті, көргенді жан екенін бірден байқап, онымен достасып, өзіне тартуы, терең сұңғылалықпен Көтібардың жалғыз ұлы Есеттің жүрегіне жол табуы, Көтібардың әйелі Теңгенің жанды тұсын тауып, өте орынды амал қолдануы айрықша аталып өтеді. Ғалым Теңгеге қатысты да қызықты әрі дәйекті пікір түйіндеген. «Теңге – Көтібардың ең кіші тоқалы, нақ сүйері ғана емес, оның жалғыз ұлының анасы, қазақ халқында ұл тапқан әйелдің күйеуіне ықпалы жүретіні, өзге әйелдерден бәсі жоғары болатыны белгілі. Осыны жақсы түсінген Айман дер кезінде Теңгенің қызғанышын оятып, орайы келгенде қытығына тиеді. Оның есімін де әжуа ретінде пайдаланып, болашақ күндесінің ызысын тудыратын өлең айтады. Нәтижесінде Теңге Көтібар мен Айманды некелестірмеу үшін ашық әрекетке кіріседі. Осылайша ақылды да айлакер Айман, бейнелей айтқанда, Көтібардың алынбас қамалын іштен бұзып, белгілі бір деңгейде өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, озбырдың тырнағынан өзін арашалап қалады. Оның ендігі мақсаты – жанжалды бейбіт жолмен шешу» [8]. Жырды жаңаша талдауға арналған бұл шығармада Айманның атастырған жігіті Өлібектің Көтібардың ауылға шабуылы кезінде алыс сапарда болуы, оның елге оралысымен қалыңдығын қайтару үшін және кек алу мақсатымен аттанатынын жақсы түсінген Айманның ақылмен құрған жоспарына сәйкес жанжалдың қантөгіссіз шешіліп, Айманның басқа да эпикалық кейіпкерлер секілді тынышы кеткен елді татуластырып, бейбітшілік орнатып, дастанның үлкен тоймен аяқталуының фольклорлық сипаттары талданған.

Б.Әзібаева талдаудың нәтижесінде бір эпосқа тән емес бірнеше ерекшеліктерді былайша тұжырымдайды:

1) Қақтығыс қарулы күреспен, ақсақалдардың шешімімен, я екіжақты бейбіт келіссөз жолымен шешілген жоқ;

2) келіспеушілік ер кісінің емес, әйел адамның арқасында шешімін тапты;

3) кейіпкердің басты қаруы – тапқырлық, айлакерлік, ақыл.

Сондай-ақ, зерттеуші шығармадағы негізгі кейіпкерлердің бірі Көтібар жайында да өзіндік пікірлер ұсынған. Оның ақылға қонымсыз үш әрекетке барғандығын айта отырып, оның «біріншісі – Шолпанды құтқаруы; екіншісі – Есеттің өтініші бойынша Айманмен некелесуді 60 күнге шегеруі; үшіншісі – Айманның алдауына көніп, оған тұлпары Бәйге-Күрең мен қару-жарағын беруі», – деп тұжырымдайды. Зерттеуші Көтібардың іс-әрекетін талдай отырып, Шолпанның тағдырын шешер тұста көрсеткен жомарттығы мен мәрттігі оның дастан басындағы қатыгез де зорлықшыл бейнесімен қайшы келетінін жақсы аңғарған. Сондай-ақ, оның мінезіндегі аңғалдықты Есеттің алғаш байғазы сұрауындағы Айманның айласы жатқанын аңғармайтындығын талдай отырып, Көтібардың бұл қадамының дастандағы халықтың салтымен байланыстылығын (байғазы беру) Б.Н.Путилов пікірімен бекітеді: «За случайными, немотивированными, аналогичными поступками и решениями героев кроется как правило, нечто глубоко оправданное, закономерное и разумное. За ними стоит некое знание существенных обстоятельств, должных в какой-то момент открыться и оправдать предшествующие поступки. Но знание это не принадлежит самим героям, оно просто составляет элемент сюжетной эпической структуры, оно существует и проявляет себя вне реального, логического сознания героев, но как некая художественная материя, обладающая своей силой и подчиняющаяся своим закономерностям. Ведомые этой силой, эпические герои совершают действия странные, неожиданные, нечаянные. Эта диалектика предудказанности и случайности, постоянная игра их и создает, в сущности, эпический сюжет» [9, 131].

Көтібар Айманның алдауына сеніп, аңғалдықпен оған жауды алдын ала сезетін қасиеті бар тұлпары мен қару-жарағын береді. Соның салдарынан тұлпарының ескерту жасап, кісінегенін естімей, қапыда қолға түседі де келісімге келуге мәжбүр болады. Жалпы түркі халықтарының эпостық шығармаларының көбінде батырдың астындағы аты – барлық жағдайда қасында болатын, қиындықтан құтқарып, жеңіске жеткізетін сенімді серігі. Бұл жөнінде Шабан Айдоғдудың мына пікірі ойға қонымды: «Түрік ертегілерінде ат-тұлпар ерекше маңызды орында аталады; ол эпикалық дәстүрдегі қасиетін, қызметін ертегіде де жалғастырады. Ертегіде ат-тұлпар көлік болуымен қатар, эпикалық жырлардағыдай иесіне ақыл-кеңес айтады, керек кезде қауіп-қатерден сақтандырады, қысылтаяң шақта ғажап күшімен адамға көмекші болып, оны аман алып қалады; сөйлейді, ұшады т.б. Жиі кездесетін асыл тұлпар теңізден (судан, көлден) шығып, уақытша адамға қызмет жасайды. Осы қасиеттерімен ат-тұлпар эпикалық жырлармен бірге ертегілерде де ортақ қызмет атқарады» [10, 106].

Сонымен Б.Әзібаеваның жыр жайындағы жаңаша көзқарасы былайша сипатталған: 1) «Айман – Шолпан» дастаны тұтастай алғанда «батырдың жары үшін күресі» атты сюжетке негізделген. Атап

айтатын жәйт, мұнда архаикалық (Айман мен Шолпанды күштеп алып кету) және біршама кейінгі дәуірдің қоспалары (тонаушылық, барымта) орын алған.

Егер батырлық эпостарда «тақырыптың негізгі дамуын ер жігіттің әйелін ұрлағандармен күресі, жарын жау қолынан қайтарып алу» құраса, «Айман – Шолпан» дастанында архаикалық тақырыптың хикаялық мазмұны басым: кейіпкер әйел жеке қасиеттерінің арқасында тұтқыннан өзі құтылады. Яғни, зерттеуші тақырыпқа фольклортанушылық тұрғыдан келіп, тарихи фактілердің, мысалы, дастанның негізгі кейіпкерлерінің бірі Көтібардың өмірде болған адаммен аттастығы ғана сақталып, мұнда Көтібардың кейбір мінездері немесе әрекеттері белгілі бір рөл атқаратындығы аталып өтіледі. Осылайша талдау жүргізу арқылы жырдың жанры жөнінде дастан жанры деп жанаша пікір ұсынған. Онда бас кейіпкердің әрекетінің алдын ала ойластырылуы және новеллистикалық типтегі эпикалық сюжеттің даму заңдылығының алдын ала анықталғандығы яғни, шығармаға арқау болған оқиғалар мен кейіпкерлердің есімдері, оқиға болған өңір мен тарихи тұлғалар мекенінің сәйкестілігі сияқты мәселелер негізге алынған. Негізінен «сюжеттің негізін өмірде болған оқиғалардан емес, поэтикалық дәстүрден іздеу керек» дейтін пікірді басшылыққа алады.

2) Дастанның сюжеттік, мазмұндық негізін эпикалық сюжеттердің архаикалық қабаты құрайды. Дегенмен, ол әдеттегідей басқа да мотив, сюжеттермен құрамдас болып келеді. Жалпы халқымыздың қаһармандық эпостарында қалыптасып, жырланатын сюжет, тақырыптар тұрғысынан салыстырып қарағанда «Айман, Шолпан» дастаны біраз оқшауланып тұрғаны анық. Дастанның тақырыбы мен коллизиялары да сол коллизияларды шешу жолы да басқапа;

3) Дастанның басты кейіпкерінің әйел болуының өзі тосын жағдай;

4) Дастан мазмұнын негізінен даналық, тапқырлық, сананың ұшқырлығы секілді қасиеттер құрайды. Ал қаһармандық және романдық сипат екінші қатарға ысырылған. Яғни, Б.Әзібаева барлық талдау – тұжырымдары арқылы «Айман – Шолпан» жырын хикаялық дастан аясында қарастырады.

Ал біздіңше, Айман бейнесі фольклордағы көне замандардағы образдардан бастау алады. Ерте дәуірде әйелдің мықтылығы, төзімділігі, ақылы мен парасатын сипаттаудан бұрын оны бүкіл дүние, тіршіліктің көзі, дүние жаратушысы ретінде түсінген. Мұны ертегілердің поэтикасынан айқын аңғарамыз. Әйелдердің ғұрыптарды атқаруда жетекші рөл атқарғандығына, қоғам өзгерісіне байланысты, мысалы, патриархат дәуірінде әйел образы өзгере бастағанына көз жеткіздік.

Жинақтай келгенде, қазақ фольклорында табиғаты бөлек «Айман-Шолпан» жырының зерттелу тарихнамасының өзі бір сала құрайды. Бұл эпостың оқиғасының, кейіпкерлерінің таралу, жариялану тарихын жан-жақты тексеретіндігін көрсетеді. Сондай-ақ, ғылыми ой-пікірлер жыр табиғатының күрделілігінен туындайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сейфуллин С. «Айман-Шолпан» // Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары, I-жынақ. – Алматы, 1939. 5-29 бб.; «Айман-Шолпан». – Алматы, 1957. – 35 б.
- 2 Қасқабасов С. Лиро-эпикалық (балладалық) жыр // Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. I-том. – Алматы: Қазақпарат, 2007. – 661 б.
- 3 «Социалистік Қазақстан» газеті. 1939 ж. 6-апрель, № 79 (5085) саны. 4-б.
- 4 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1974. – 330 б.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1948. I том. – 207 б.
- 6 Әуезов М. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры // Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962. – 272 б.
- 7 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы, 1958. – 404 б.
- 8 Әзібаева Б. Айман-Шолпан: ескі эпосқа жаңа көзқарас // Ақиқат. Саяси-көпшілік басылым. – Алматы, 2010. № 10. – 20-27 б.
- 9 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Л., 1988. – 176 с. –
- 10 Шабан Айдоғду. Анадолы түрік ертегілерінің жанрлық және тақырыптық ерекшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2015. № 4 (54), – 237 б. (105-110 бб.) –

Аннотация
Ауесбаева П.Т.¹

¹Институт Литературы и искусства им.М.О.Ауэзова
ИСТОРИЗМ ПОЭМЫ «АЙМАН-ШОЛПАН»

В статье рассматриваются вопросы датировки поэмы «Айман-Шолпан», хронологические рамки изучения поэмы, а также периоды и эпохи к которым относятся события и жизнь героев. О поэме писали и высказывали свои мнения почти все известные казахские фольклористы. Они относятся к периоду от XIX до XXI вв. Говоря о жанре поэмы, исследователи называли ее и любовной лирикой, и лирическим эпосом, или балладой, или историко-эпической поэмой, или же дастаном, рассматривали ее с различных жанровых позиций. У каждого исследователя

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІ

Амангелдиев Г.А. Эрратология облысында зерттенетін никтерде кездесетін девиаттар.....	3
Баймурзина А.А. Тілдік сәйкестілік жайында.....	7
Байтуова А.Н. Қазақ, түрік және өзбек тілдеріндегі S (с), t (т), n (н), f (ф) дауыссыз фонемалардың салыстырмалы сипаты.....	10
Долгушева Т.В. Қазіргі заманғы газет дискурсындағы бағалау компоненті.....	14
Досымбекова Р.Ө., Оразақынқызы Ф. Қытай тілі сандар жүйесіндегі «бес» санының генезисі.....	19
Ерімбетова А.Х., Қоқанова Ж.А. Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктерінің ғылыми-теориялық сипаттамасы.....	24
Есенова Қ. Қазақ тілі - Тәуелсіз Қазақстанның келбетін көрсететін басты құрал.....	27
Жұмабекова А.Қ., Құсаинова А.Е., Тохметов А.Т. Қытайдағы тіл ахуалы: қытайдың заманауи путунхуа тілінің басқа диалектілермен өзара байланысы.....	31
Загинайко О.Ю. Жоғары оқу орнындағы филология пәндері: білім берудің әдісі мен тәжірибесі.....	37
Кабатаева К.Т., Баербекова А.Е., Кабатай Б.Т. «Түркістан уалаяты газетіндегі» орыс тілінен енген сөздер және аударма мәселесі.....	42
Қажығалиева Г.А. Филолог емес студенттердің оқырман сауаттылығын қалыптастырудағы орыс тілі оқу құралдарының мүмкіндіктері туралы.....	46
Қасым Б., Нурбекова Г. Түбірлес сөздердің мағыналарының заман талабына сай өзгеріске ұшырауы.....	51
Қобланова А.Ж. Қазақ тілінің ортологиялық лексикографиясы: орфографиялық сөздіктің алғашқы академиялық басылым туралы.....	55
Маймакова А.Д. Қазіргі орыс тіл біліміндегі интерфикстердің жағдайы туралы.....	58
Меркибаев Т.А. Ағылшын етістігінің шактық түрлері және грамматикалық категориялардың қалыптасуы.....	63
Мұсатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. Институционалды дискурс қазіргі тілімінің зерттеу нысанасы ретінде.....	67
Оразыхынқызы Ф. Қытай және қазақ тілдері фразеологизмдерінің құрылымдық семантикалық жүйесі.....	71
Ордабекова Х.А. Лексикалық номинация: ономазиологиялық және когнитивті бағыт.....	75
Оспанғазиева Н.Б. Қазақ тіліндегі фонологиалық құбылыс пен морфонологиялық құбылыстардың сипаты.....	79
Сейтбекова А.А. Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» жазба ескерткішіндегі «білім» концептісі.....	83
Утешева Е. Сөйлеу ағымындағы ағылшынша дыбыстаудың беталысы.....	89

ӘДЕБИЕТТАНУ

Аббасова М.М. Халық поэзиясы "Жел" өлеңінің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері туралы.....	92
Акатаева Ш.Б., Кельмаганбетова Ш.С. Қазақ әдебиетіндегі мистикалық образдар және М. Жұмабаев шығармаларындағы символизм ерекшеліктері.....	97
Ализаде Л.И. Әзірбайжан классикалық поэзиясы мен аллегориялық тәсілдер.....	101
Анищенко О.А. Шыңғыс Айтматов шығармаларындағы балалық шағы тақырыптардың өкілдігі: көркем және тәрбиелік мәні өтеуден.....	106
Ауелбекова Ш.Е. «Адам көркі-шүберек пе...», әлде қазақ мақал-мәтелдеріндегі ұлттық құндылықтардың уақыт өзгеруімен өзгергені ме?.....	111
Әуесбаева П.Т. «Айман-Шолпан» жырының тарихилығы.....	114
Велиева Р. «Қорқыт ата кітабы» мен «Беовульф» эпосатарындағы типологиясы білу.....	122
Вугар Исмет оглу Теймурханлы М.Ф. Ахундзаде – әдеби-сыни көзқарастар шығыс классиктерінің қатынастары (негізінде «Месневи» Дж.Руми).....	126
Гашимова А.Ш. Ғарыштық және хаос аясында Хусейн Джавид «Шейх санан» пьесасындағы махаббат үшін күрес.....	130
Даутова Г.Р. Башқұрт халық эпостарындағы батыр бейнесінің спецификасы.....	135